

Barbara Hryszko
Akademia Ignatianum w Krakowie

OD *SACRUM* DO *PROFANUM*.
DESAKRALIZACJA ÎLE DE LA CITÉ W PARYŻU
W XVIII I XIX WIEKU

Île de la Cité to niewielka wyspa na Sekwanie, która od niepamiętnych czasów stanowiła centrum władzy świeckiej i duchowej. Celem niniejszego opracowania będzie charakterystyka procesu desakralizacji układu urbanistycznego wyspy w ujęciu czasowym obejmującym zarówno okres przed rewolucją francuską, jak i po jej wybuchu. Punkt wyjścia stanowi nakreślenie sfery *sacrum* na interesującym nas obszarze, która stopniowo narastała w ciągu stuleci i w swoim zasadniczym zrębie została ukształtowana do XIV wieku. Charakter dawnej zabudowy wyspy dobrze ilustruje mapa Paryża z około 1550 roku (il. 1)¹.

W dobie pełnego średniowiecza w obrębie urbanistycznej tkanki miejskiej na wyspie można wydzielić trzy zasadnicze grupy budowli sakralnych. Są to obiekty należące do tzw. zespołu katedralnego, budowle kultowe związane z pałacem królewskim oraz świątynie wznieszone pomiędzy wspomnianymi ośrodkami.

Pierwotnie jądrem pierwszego zespołu była katedra św. Szczepana (cathédrale Saint-Étienne)², pochodząca być może nawet z IV wieku, a rozebrana w stuleciu XII, w trakcie rozbudowy Notre-Dame³. Zgodnie z dawną praktyką liturgiczną katedrze biskupiej towarzyszyło baptysterium Saint-Jean-le-Rond na planie koła

¹ Mapa Paryża z ok. 1550 roku, wykonana przez Oliviera Truscheta i Germaina Hoyau, zawiera inskrypcję: „Icy est le vray pourtraict naturel de la ville, cite, université & Faubourgz de Paris, où sont justement figurées toutes les Rues et Ruelles correspondantes l'une à l'autre [...] A Paris, par Olivier Truschet & Germain Hoyau, demourans en la Rue de Montorgueil, au Chef Saint Denys”, Amsterdam, Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit, LL.06979gk: 130/od/1550.

² J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, Paris 1969, s. 99; M. Fleury, *La Cathédrale Saint-Étienne de Paris*, „Dossiers d'Archéologie”, t. 218, novembre (1996), s. 211-221; M. Fleury, *La Cathédrale mérovingienne Saint-Étienne de Paris*, w: *Landchaft und Geschichte. Festschrift für Franz Petri für seinem 65. Geburtstag*, red. G. Droge, Bonn 1970, s. 211-221; M. Fleury, *La crypte archéologique du parvis Notre-Dame de Paris*, „Archéologia”, nr 147, octobre (1980), s. 9-19; J. Hubert, *Les origines de Notre-Dame de Paris*, „Revue d'histoire de l'Église de France”, t. 50, nr 147 (1964), s. 9, 17-19.

³ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 99-100; A. Erlande-Brandenburg, *Le grand dessein de Maurice de Sully (1160)*, w: *Notre-Dame de Paris. Un manifeste chrétien, 1160-1230. Actes du Colloque organisé à l'Institut de France le vendredi 12 décembre 2003*, red. M. Lemoine, Turnhout 2004, s. 71-92.

(V wiek), przebudowane na budowlę prostokątną w XIII wieku (il. 1)⁴. Bezpośrednio za absydą Notre-Dame był usytuowany kościół św. Dionizego (Saint-Denis-du-Pas)⁵, przed jej fasadą zaś szpital dla ubogich (*hôpital des pauvres*) z kaplicą św. Krzysztofa (Saint-Christophe; VII wiek)⁶ oraz Hôtel-Dieu z dwiema kaplicami, jedną w narożu budynku szpitala przy wejściu do katedry oraz drugą pod wezwaniem św. Agnieszki (Saint-Agnès; XIII wiek)⁷, zlokalizowaną przy Petit-Pont. Po południowej stronie katedry znajdowała się siedziba biskupa, a po północnej – dzielnica kanoników katedralnych (clôître Notre-Dame) ze szkołą katedralną.

Drugą ważną dominantą urbanistyczną Cité była siedziba władcy (il. 1). W obrębie pałacu monarszego, usytuowanego w zachodniej części wyspy, znajdowały się: kaplica św. Mikołaja (Saint-Nicolas)⁸ z początku XI wieku, na miejscu której w XIII wieku wzniesiono Sainte-Chapelle⁹, oraz znajdująca się obok

Szerzej na temat budowy katedry Notre-Dame: J. Henriot, *À l'aube de l'architecture gothique*, Besançon 2005, s. 43-56, 283-300.

- ⁴ Obecność baptysterium jest potwierdzona przed 452 rokiem: J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 99, 126; J. Hubert, *Les origines de Notre-Dame de Paris*, s. 9, 15; J. Pronteau, *Étude sur le parvis Notre-Dame à Paris et les maisons des Enfants Trouvés au parvis*, „École pratique des hautes études. 4e section, Sciences historiques et philologiques”, t. 106 (1974), s. 544. Nazwa *Le Rond* pojawia się na początku XIII wieku i świadczy o tym, że pierwotnie było ono wzniesione na planie koła. W XIII wieku zostało przebudowane jako budowla prostokątna; J. Pronteau, *Étude sur le parvis Notre-Dame à Paris et les maisons des Enfants Trouvés au parvis*, s. 545.
- ⁵ B. Dumouchel, *L'église Saint-Denis-du-Pas*, „Bulletin de la Société de l'histoire de Paris et de l'Île-de-France”, 1992-1994 [1997], s. 95-115.
- ⁶ Kościół św. Krzysztofa pojawia się w źródłach w 690 roku jako kaplica klasztoru żeńskiego: *Cartulaire général de Paris, ou Recueil de documents relatifs à l'histoire et à la topographie de Paris*, formé et publié par Robert de Lasteyrie, t. 1, 528-1180, Paris 1887, s. 18. Następnie jest wzmiankowany w 829 roku: ibidem, s. 51. Budynek kościelny sąsiadował ze szpitalem dla ubogich. Podczas najazdu Normanów w IX wieku został zniszczony, a w 1097 roku oddany kapitulie Notre-Dame: J. Pronteau, *Étude sur le parvis Notre-Dame à Paris et les maisons des Enfants Trouvés au parvis*, s. 543. Na temat prac archeologicznych na tym terenie zob.: J. Hubert, *Les origines de Notre-Dame de Paris*, s. 17-19.
- ⁷ M. Fosseyeux, *L'Hôtel-Dieu au XVIIe et XVIIIe siècle*, Paris 1912, s. 237-241, 243-246.
- ⁸ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 167-168; O.V. Lefranc, *Racines orientales du système monarchique des Capétiens. Les reliques de la Passion*, „Revue Française d'Histoire des Idées Politiques”, t. 1, nr 15 (2002), s. 3-15; H. Delhumeau, *Le palais de la Cité. Du Palais des rois de France au Palais de Justice*, Paris 2011, s. 28; B. Bove, *Les palais royaux à Paris au Moyen Âge (XIe-XVe siècles)*, w: *Palais et Pouvoir, de Constantinople à Versailles*, red. M.-F. Auzepy, J. Cornette, Vincennes 2003, s. 47.
- ⁹ S.-J. Morand, *Histoire de la Ste-Chapelle royale du Palais, enrichie de planches*, Paris 1790, s. 26-30, 68, 127; O.V. Lefranc, *Racines orientales du système monarchique des Capétiens*, s. 3-15. Na temat konstrukcji i zachowania kaplicy: J.-M. Leniaud, F. Perrot, *La Sainte Chapelle*, Paris 1991, passim.

bramy kaplica św. Michała przy Pałacu (Saint-Michel-du-Palais; XII wiek)¹⁰. Do budowli sakralnych związanych z centrum władzy świeckiej należały również: klasztor św. Marciała (Saint-Martial; VII wiek)¹¹, klasztor św. Eligiusza (Saint-Eloi; VII wiek)¹², kościół św. Bartłomieja (Saint-Barthélemy; IX wiek)¹³, kościół św. Piotra (Saint-Pierre-aux-Arcis; X wiek)¹⁴ oraz kościół Świętego Krzyża (Sainte-Croix; przed XII wiekiem)¹⁵.

W centrum wyspy, pomiędzy wspomnianymi ośrodkami, była rozszana trzecia grupa budowli religijnych (il. 1). Po wschodniej stronie od głównej ulicy, rue de Juiverie, znajdowały się: kościół św. Dionizego (Saint-Denis-de-la-Chartre; przed XI wiekiem)¹⁶, kościół św. Symforiusza (Saint-Symphorien-de-la-Chartre; pocz. XIII wieku)¹⁷, kaplica św. Mikołaja, przemianowana w IX wieku

¹⁰ Kaplicę zbudowano około 1159 roku za panowania Ludwika VII. Król Filip August został tam ochrzczony w 1165 roku przez biskupa Paryża Maurice'a de Sully. Wspomniany monarcha w 1210 roku ufundował przy kaplicy Confrérie des Pèlerins du Mont-Saint-Michel: S.-J. Morand, *Histoire de la Ste-Chapelle royale du Palais, enrichie de planches*, s. 133; [L. Archon], *Histoire ecclésiastique de la Chapelle des rois de France dédiée au Roy*, Paris 1711, t. 2, s. 70; M. Nortier, *La chapelle Saint-Michel du Palais à Paris, siège de la confrérie de pèlerins du Mont-Saint-Michel*, „Les Amis du Mont-Saint-Michel”, t. 105 (2000), s. 32-45; M. Cohen, *The Sainte-Chapelle and the Construction of Sacral Monarchy. Royal Architecture in Thirteenth-Century Paris*, Cambridge 2014, s. 129-131; E. Dehoux, *Prétentions et revendications du roi capétien. Saint Michel, le prince et la loi (XIIe-XIIIe siècles)*, w: *Le roi fontaine de justice. Pouvoir judiciaire et pouvoir royal au Moyen Âge et à la Renaissance*, red. S. Menegaldo, B. Ribemont, Paris, 2012, s. 105-106.

¹¹ Klasztor św. Marciała został ufundowany około 630 roku przez św. Eligiusza: P. Périn, *Paris mérovingien, 'sedes regia'*, „Klio – Beiträge zur Alten Geschichte”, t. 71 (1989), s. 491.

¹² J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 133-135.

¹³ Ibidem, s. 139; R. Merlet, *Les origines du monastère de Saint-Magloire de Paris*, „Bibliothèque de l'École des Chartes”, t. 56/1 (1895), s. 238.

¹⁴ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 137; B. Dumouchel, *L'église Saint-Pierre-aux-Bœufs*, „Bulletin de la Société de l'histoire de Paris et de l'Île-de-France”, 1995-1997 (1999), s. 15-20.

¹⁵ B. Bove, *Espace, piété et parenté à Paris aux XIIIe–XIVe siècles d'après les fondations d'anniversaires des familles échevinales*, w: *Religion et société urbaine au Moyen Âge. Mélanges offerts à Jean-Louis Biget*, Paris 2000, s. 259.

¹⁶ Budowla została źródłowo potwierdzona dopiero w XI wieku: B. Dumouchel, *Le prieuré de Saint-Denis de La Chartre*, „Paris et Île-de-France. Mémoires publiés par la Fédération des Sociétés historiques et archéologiques de Paris et de l'Île-de-France”, t. 49 (1998), s. 7-26.

¹⁷ W 1206 roku, w prześlęganiu za niewypelnienie slubowania odbycia pielgrzymki do Palestyny, Mateusz III, baron de Montmorency, ufundował kaplicę, która przyjęła wezwanie Saint-Symphorien-de-la-Chartre: B. Dumouchel, *L'église Saint-Germain-le-Vieux*, „Bulletin de la Société de l'histoire de Paris et de l'Île-de-France”, 1990 [1992], s. 61-63, 65. Kaplica stała się kościołem kolegiackim, a później także parafialnym. J. Hillairet jako datę powstania kościoła podaje VII wiek, bez podania źródła tej informacji: J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 150.

na kościół św. Landericusa (Saint-Landry)¹⁸, kaplica św. Aniana (Saint-Aignan; XII wiek)¹⁹, kościół św. Mariny (Sainte-Marine; XI wiek)²⁰, kościół św. Piotra (Saint-Pierre-aux-Bœufs; przed XII wiekiem)²¹, urządzony w opuszczonej synagodze kościół św. Marii Magdaleny (Sainte-Marie-Madeleine; XII wiek)²², kościół św. Genowefy (Sainte-Geneviève-la-Petite lub Sainte-Geneviève-des-Ardents; z IX wieku)²³, a naprzeciwko, po drugiej stronie rue de Juiverie – kościół św. Germana (Saint-Germain-le-Vieux; przed XII wiekiem)²⁴.

W sumie pod koniec XIV wieku na Île de la Cité istniała imponująca sieć budowli sakralnych, na którą składały się katedra oraz 21 kościołów i kaplic, czyli 22 budowle ściśle liturgiczne. Towarzyszyły im ponadto: siedziba biskupia, dzielnica kanoników, szkoła katedralna i dwa szpitale. Ten obszerny zbiór obiektów sakralnych na wyspie funkcjonował w nieuszczerplonym stanie przez trzy kolejne stulecia. Wykonywano tam jedynie niezbędne prace remontowe lub przebudowy istniejących świątyń. Pod koniec XVII wieku sytuacja zaczęła ulegać zmianie.

Pierwszą zamkniętą na Cité świątynią był niewielki kościół św. Symforiusza, który na przełomie XVII i XVIII wieku został wyłączony z funkcji sakralnej. Prymalnym powodem takiej sytuacji było ubóstwo parafii, skutkujące między innymi ogromnym zaniedbaniem budynku świątyni. W 1698 roku w sprawozdaniu z wizyty biskupiej stwierdzono, że liturgia nie może być tam sprawowana

¹⁸ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 151; Ch. Courty, *L'Hôtel-Dieu de Paris, treize siècles de soins, d'enseignement et de recherche*, Paris 1969, s. 7.

¹⁹ Anonim, *La chapelle de Saint-Aignan*, „Le Magasin pittoresque”, t. 35, (1867), s. 24. Więcej na ten temat: J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 150; L. Grant, F. Heber-Suffrin, D. Johnson, *La chapelle Saint-Aignan à Paris*, „Bulletin Monumental”, t. 157/3, (1999), s. 283-285.

²⁰ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 150; B. Dumouchel, *L'église Sainte-Marine*, „Bulletin de la Société de l'histoire de Paris et de l'Île-de-France”, 1998-2001 (2002), s. 31-47.

²¹ Kościół wzmiankowany w 1136 roku, prawdopodobnie istniał już w X wieku: B. Dumouchel, *L'église Saint-Pierre-aux-Bœufs*, s. 15-17.

²² Modlitownia została opuszczona na skutek wypędzenia Żydów z Francji zarządzanego przez Filipa II Augusta w roku 1182: B. Dumouchel, *L'église Sainte-Marie-Madeleine ou La Madeleine-en-la-Cité*, „Bulletin de la Société de l'histoire de Paris et de l'Île-de-France”, 1988 (1989), s. 21-45. Śladem przebywania na Cité Żydów jest nazwa ulicy – rue de la Juiverie: J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 25, 34-35.

²³ W literaturze powstanie kościoła św. Genowefy, tak jak i św. Germana datuje się na czas po wielkim oblężeniu Paryża z lat 885-886: J. Pronteau, *Étude sur le parvis Notre-Dame à Paris et les maisons des Enfants Trouvés au parvis*, s. 541-542. Świątynia została po raz pierwszy wzmiankowana w 1128 roku: *Cartulaire général de Paris, ou Recueil de documents relatifs à l'histoire et à la topographie de Paris*, s. 234.

²⁴ Jako czas powstania kościoła wskazuje się nawet V wiek: B. Dumouchel, *L'église Saint-Germain-le-Vieux*, s. 20. Z kolei Hillairet podaje rok 580: J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 150.

z należytą czcią²⁵. Głównym powodem takiego stanu rzeczy były niewielkie rozmiary kościoła, powodujące tłoczenie się wiernych w czasie sprawowania Eucharystii. Ponadto skromny układ przestrzenny, tj. brak oddzielenia prezbiterium od nawy, powodował, że księża podczas mszy stali „w tłumie parafian, a co gorsze, parafianek”, co nie licowało z dobrymi obyczajami²⁶. W sprawozdaniu z wizyty biskupiej czytamy również o świeckiej atmosferze w kościele, który przypominał raczej teatr²⁷, ponieważ lektorium służyło za galerię, w której „podczas służby bożej miały miejsce nieprzystoite sytuacje”²⁸. Dodatkową nie stosownością było usytuowanie wnętrza kościoła w parterowej części budynku, tak iż ponad nim mieściły się prywatne mieszkania należące do sfery *profanum*²⁹. Wszystkie te okoliczności, w połączeniu z ubóstwem parafii, powodowały brak godnej oprawy dla liturgii³⁰. Arcybiskup wydał więc polecenie zamknięcia świątyni oraz przeniesienia parafii do sąsiedniego kościoła św. Marii Magdaleny, co miało zapobiec dalszej profanacji kultu³¹. W wyniku podjętych decyzji dawny kościół św. Symforiusza w latach 1698-1704 nie pełnił funkcji sakralnej³². Pomimo złego stanu technicznego budynek nie został zburzony, zapewne również ze względu na mieszkania znajdujące się na piętrze. W 1704 roku proboszcz kościoła Sainte-Marie-Madeleine sprzedał nieruchomości Akademii św. Łukasza w Paryżu (Académie de Saint-Luc de Paris), tj. bractwu malarzy, rzeźbiarzy, iluminatorów i grafików, które otrzymało pozwolenie na utworzenie kaplicy pod wezwaniem swojego patrona (Saint-Luc)³³. Należy podkreślić, że bractwo przywróciło

²⁵ Do takich wniosków doszedł arcybiskup Paryża Louis-Antoine de Noailles (1651-1729), po zapoznaniu się ze sprawozdaniem z wizyty z 13 grudnia 1698 roku: B. Dumouchel, *L'église Saint-Symphorien-en-la-Cité (1206-1868)*, „Bulletin de la Société de l'histoire de Paris et de l'Île-de-France”, 1986-1987 (1988), s. 71.

²⁶ W sprawozdaniu z 1698 roku odnotowano: „il n'y a ni nef ni chœur”. B. Dumouchel, omawiając ten dokument, pisze: „Le prêtres sont donc mêlés à la foule des paroissiens et, qui pis est, des paroissiennes”: B. Dumouchel, *L'église Saint-Symphorien-en-la-Cité*, s. 71.

²⁷ „rassemble plutôt à une salle de comédie”: B. Dumouchel, *L'église Saint-Symphorien-en-la-Cité*, s. 71.

²⁸ „il se fait beaucoup d'indécences pendant l'office divin”: B. Dumouchel, *L'église Saint-Symphorien-en-la-Cité*, s. 71.

²⁹ Kościół został opisany jako rodzaj niskiej sali na parterze: B. Dumouchel, *L'église Saint-Symphorien-en-la-Cité*, s. 71.

³⁰ Parafia, aby reperować swój budżet, musiała sprzedawać naczynia srebrne, a nawet baldachim dla Najświętszego Sakramentu: B. Dumouchel, *L'église Saint-Symphorien-en-la-Cité*, s. 71.

³¹ B. Dumouchel, *L'église Saint-Symphorien-en-la-Cité*, s. 69-71.

³² Ibidem, s. 75.

³³ Dokumenty dotyczące transakcji na sumę 10 750 liwrow noszą datę 3 maja 1704 roku: B. Dumouchel, *L'église Saint-Symphorien-en-la-Cité*, s. 75. Kaplicę połączono z domem, w którym otwarto publiczną szkołę rysunku. Na temat Akademii Świętego Łukasza w Paryżu: J.-J. Guiffrey, *Histoire*

sakralny charakter budowli – członkowie akademii starannie wyremontowali kaplicę i bogato ją ozdobili, nadając jej wygląd godny dawnej funkcji³⁴.

Odmienny los spotkał kaplicę św. Michała przy Pałacu oraz cztery inne kościoły znajdujące się na wyspie: św. Martiała, św. Genowefy, św. Krzysztofa i św. Jana (il. 1). Wzmiankowane obiekty wyburzono na przestrzeni czasu od początku XVIII stulecia do wybuchu rewolucji francuskiej. Usuwając je, kierowano się różnymi przesłankami. Kościół św. Martiała, który popadł w ruinę na skutek braku funduszy, wyburzono w roku 1722³⁵. Na tak radykalne rozwiązanie zdecydowano się po uprzednio podjętych próbach ratowania świątyni. Polegały one na zorganizowaniu, na mocy prawa przyznanego przez króla w 1715 roku, charytatywnej loterii, której celem było zgromadzenie środków potrzebnych do odbudowy gmachu³⁶. Niestety starania te nie przyniosły pożądanego efektu. Konieczność rozebrania świątyni była podyktowana nie tylko skalą zniszczeń i brakiem pieniędzy na kosztowną odbudowę. Motywowano ją również bliskością innych kościołów³⁷. Ostatecznie parafian z Saint-Martial przyłączono do sąsiedniego kościoła Saint-Pierre-des-Arcis.

Z kolei kościoły św. Genowefy³⁸ i św. Krzysztofa³⁹ zostały wyburzone, mimo iż ich stan był dobry. Decyzję o obu rozbiórkach podjął w 1747 roku arcybiskup Paryża Christophe de Beaumont du Repaire (1703-1781), przeznaczając zajmowane przez kościoły miejsce pod budowę przytulku dla podrzutków (*hospice des Enfants Trouvés*)⁴⁰ zaprojektowanego przez Germaina Boffranda

de l'Académie de Saint-Luc, Paris 1915, s. 1-2; *La grande encyclopédie, inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts*, t. 1, Paris 1885, s. 216.

³⁴ B. Dumouchel, *L'église Saint-Symphorien-en-la-Cité*, s. 76.

³⁵ Decyzję o likwidacji kościoła podjął arcybiskup Paryża L.-A. de Noailles: J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 137.

³⁶ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 137.

³⁷ Ibidem, s. 137.

³⁸ Kościół św. Genowefy został sprzedany za 6000 liwrów: J. Pronteau, *Étude sur le parvis Notre-Dame à Paris et les maisons des Enfants Trouvés au parvis*, s. 557. Wyburzenie miało miejsce w drugiej połowie stycznia, na mocy zarządzenia arcybiskupa Paryża z 8 stycznia 1747 roku: J. Pronteau, *Étude sur le parvis Notre-Dame à Paris et les maisons des Enfants Trouvés au parvis*, s. 540, 543.

³⁹ 4 stycznia 1746 roku proboszcz i kościelny sprzedali za 8000 liwrów kościół Saint-Christophe, aby w tym miejscu wybudować *hospice des Enfants Trouvés*: J. Pronteau, *Étude sur le parvis Notre-Dame à Paris et les maisons des Enfants Trouvés au parvis*, s. 555. Choć arcybiskup Paryża zarządził wyburzenie gmachu już 28 lutego 1747 roku, to nastąpiło ono dopiero pod koniec tegoż roku: J. Pronteau, *Étude sur le parvis Notre-Dame à Paris et les maisons des Enfants Trouvés au parvis*, s. 544.

⁴⁰ J. Pronteau, *Étude sur le parvis Notre-Dame à Paris et les maisons des Enfants Trouvés au parvis*, s. 538, 557-558; J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 54.

(1667-1754) w latach 1746-1748⁴¹. Obie zlikwidowane parafie zostały włączone do kościoła św. Marii Magdaleny, który powiększono w 1749 roku, by mógł pomieścić nowych parafian⁴².

W podobny sposób postąpiono z kościołem św. Jana, czyli dawnym baptysterium Saint-Jean-le-Rond (il. 1). O jego rozbiórce zdecydowała w 1748 roku kapituła Notre-Dame⁴³. Decyzję tę podjęto, kierując się chęcią odsłonięcia i uwydatnienia fasady katedry, a szczególnie jej portali. W tym celu, oprócz wyburzenia kościoła, usunięto także kramy z dziedzińca przed Notre-Dame i podjęto prace restauracyjne przy fasadzie katedry. Parafię Saint-Jean-le-Rond wraz z chrzcielnicą⁴⁴ przeniesiono do odnowionego przy tej okazji kościoła Saint-Denis-du-Pas⁴⁵. Na miejscu zburzonego Saint-Jean-le-Rond wzniesiono w latach 1750-1752 klasycystyczną bramę prowadzącą do dzielnicy kanoników, która została uwieczniona między innymi na rycinie przedstawiającej wydarzenia z 1790 roku (il. 2)⁴⁶. Do jej budowy wykorzystano materiał pochodzący z rozbiórki zarówno baptysterium, jak i kościoła św. Genowefy. Zapewne kierowano się przy tym przesłankami ekonomicznymi, nie ideowymi. Mimo to należy stwierdzić, że była to swoista desakralizacja materiału niegdyś użytego do wzniesienia budowli przeznaczonych do kultu religijnego⁴⁷. W tym samym okresie

⁴¹ O projekcie nowego szpitala: J. Pronteau, *Étude sur le parvis Notre-Dame à Paris et les maisons des Enfants Trouvés au parvis*, s. 554. Szerzej na temat działalności architekta: A. France-Lanord, *Germain Boffrand 1667-1754: l'aventure d'un architecte indépendant*, Paris 1986, s. 157-160; E. Le Franc, *Les Boffrand: Une dynastie d'artistes nantais au XVIIe siècle*, „Bulletin de la Société d'histoire et d'archéologie de Nantes et de Loire-Atlantique”, t. 143 (2008), s. 205-220.

⁴² Dekret arcybiskupa z 3 kwietnia 1748 roku o połączeniu obszaru parafii św. Genowefy i św. Marii Magdaleny: J. Pronteau, *Étude sur le parvis Notre-Dame à Paris et les maisons des Enfants Trouvés au parvis*, s. 543.

⁴³ Kapituła Notre-Dame podjęła decyzję o zburzeniu kościoła 13 maja 1748 roku: J. Pronteau, *Étude sur le parvis Notre-Dame à Paris et les maisons des Enfants Trouvés au parvis*, s. 544-545, 554. Kosztem wyburzenia powiększono również plac przed katedrą: J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 40; B. Dumouchel, *L'église Saint-Jean-le-Rond*, s. 29-33.

⁴⁴ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 128; B. Dumouchel, *L'église Saint-Denis-du-Pas*, s. 106-111; J. Pronteau, *Étude sur le parvis Notre-Dame à Paris et les maisons des Enfants Trouvés au parvis*, s. 554-545; Ph. Mellot, *Églises de Paris. Abbayes, chapelles, couvents, monastères & cimetières*, Paris 2014, s. 49-51.

⁴⁵ 11 czerwca 1749 roku kanonicy przegłosowali regulamin wydatków, w których ujęto między innymi „réparations et restaurations de la face du portail de l'église de Paris, Démolition de Saint-Jean-le-Rond, embellissement et restauration de Saint-Denys du Pas et suppression des échoppes du Parvis à l'occasion de l'abaissement du pavé dudit parvis, faits en 1748, y compris le susdit pavé...”: J. Pronteau, *Étude sur le parvis Notre-Dame à Paris et les maisons des Enfants Trouvés au parvis*, s. 545.

⁴⁶ J. Pronteau, *Étude sur le parvis Notre-Dame à Paris et les maisons des Enfants Trouvés au parvis*, s. 560.

⁴⁷ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 127.

możemy odnotować przeciwną postawę, tj. uszanowanie sakralnego charakteru budulca z rozebranej świątyni. Przykładem takiego podejścia było przeznaczenie materiału z kościoła św. Krzysztofa na wystawienie nowej kaplicy w przytułku dla podrzutków⁴⁸.

Ówczesne decyzje władz kościelnych o wyburzeniu kościołów były podyktowane nie tylko względami opiekuńczo-społecznymi, ale przede wszystkim estetycznymi i reprezentacyjnymi. W realizacji odpowiedniej, zdaniem ówczesnych, oprawy architektonicznej dla majestatycznej katedry pomocny okazał się projekt wspomnianej bramy oraz przytułku dla podrzutków, tworzący jednolitą, regularną elewację dla jednego z boków dziedzińca katedry⁴⁹. Kierowano się chęcią uporządkowania otoczenia katedry, a tym samym wyeksponowania gotyckiej świątyni poprzez stworzenie szerokiego widoku na jej bryłę.

Ostatnią zmianą w obrębie struktury sakralnej Cité, zrealizowaną jeszcze przed wybuchem rewolucji, było wyburzenie kaplicy św. Michała przy pałacu. Stało się to w trakcie częściowej przebudowy siedziby monarszej, do której przystąpiono po wybuchu pożaru w nocy z 10 na 11 stycznia 1776 roku. Zniszczenia dokonane przez żywioł w pierwszym roku panowania Ludwika XVI umożliwiły wzniesienie Palais de Justice oraz głównego wejścia do pałacu, którego monumentalny charakter odpowiadał nowemu, klasycystycznemu stylowi epoki⁵⁰. W trakcie robót w latach 1781-1782 została zburzona również wspomniana kaplica św. Michała, mimo że nie była bezpośrednio uszkodzona przez płomień. Powodów takiej decyzji należy upatrywać w pragnieniu uporządkowania zabudowy pałacowej oraz stworzenia reprezentacyjnego, ściśle symetrycznego kształtu nowej odsłony siedziby władcy. Podobnie jak we wcześniejszych przypadkach, również tym razem przeważały względy estetyczne.

Co ważne, zmiany w układzie urbanistycznym średniowiecznej tkanki miejskiej wyspy były zaledwie fragmentaryczne, na przykład projekt Germaina Boffranda przewidujący stworzenie jednolitej aranżacji całego dziedzińca przed Notre-Dame został zrealizowany tylko częściowo. W opozycji do skali

⁴⁸ M. Fosseyeux, *L'Hôtel-Dieu au XVIIe et XVIIIe siècle*, s. 246.

⁴⁹ J. Pronteau, *Étude sur le parvis Notre-Dame à Paris et les maisons des Enfants Trouvés au parvis*, s. 540, 557; R. Fiori, *L'invention du vieux Paris. Naissance d'une conscience patrimoniale dans la capitale*, Paris 2012, s. 55.

⁵⁰ W 1785 roku wzniesiono nowe wschodnio-zachodnie skrzydło pałacu. Więcej na ten temat: L. Gaël, *La reconstruction du Palais de justice de Paris après l'incendie de 1776: le rôle des architectes face aux enjeux politiques*, „Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot”, t. 80, (2001), s. 81-121. Zarządzeniem króla z 2 lutego 1785 roku wypłacono odszkodowanie kapelanowi kaplicy św. Michała: S.-J. Morand, *Histoire de la Ste-Chapelle royale du Palais, enrichie de planches*, s. 130; H. Delhumeau, *Le palais de la Cité*, s. 98-99.

wprowadzonych zmian uczeń Boffranda – Pierre Patte (1723-1814), teoretyk-urbanista, opublikował w 1765 roku całościową koncepcję modernizacji Île de la Cité⁵¹. Była to idea zupełnej przebudowy tej części Paryża, planowanej równolegle z nowym zamysłem urbanistycznymi dla całej stolicy Francji. W książce P. Patte'a najpierw negatywnie oceniono dotychczasowy układ urbanistyczny wyspy⁵², następnie przedstawiono dwie propozycje zmian⁵³.

W pierwszej planowano usunąć większość dawnych obiektów sakralnych wraz ze średniowieczną zabudową, oszczędzając przed wyburzeniem tylko kościoły: św. Bartłomieja, św. Eligiusza (barnabitów), Saint-Pierre-aux-Arcis i Saint-Germain-le-Vieux. Na miejscu dzielnicy kanoników katedralnych miały stanąć nowoczesne budowle arcybiskupstwa. Planowano pozostawić w stanie niezmienionym Notre-Dame jako katedrę oraz pałac królewski wraz z kaplicą św. Michała i Sainte-Chapelle. Druga koncepcja była dużo bardziej radykalna. Chcąc ściśle podporządkować całość zabudowy nowemu, symetrycznemu układowi, zamierzano usunąć całą tkankę średniowiecznego miasta wraz ze wszystkimi kościołami na wyspie (il. 3)⁵⁴. Ostać się miała tylko Notre-Dame, ale zdegradowana do

⁵¹ [P. Patte], *Monumens érigés en France à la gloire de Louis XV, précédés d'un Tableau du progrès des Arts et des Sciences sous ce règne, ainsi que d'une Description des Honneurs et des Monumens de gloire accordés aux grands Hommes, tant chez les Anciens que les Modernes; et suivis d'un choix des principaux Projets qui ont été proposés, pour placer la Statue du Roi dans les différens quartiers de Paris*, Paris 1765, s. 188-189. Głównym celem proponowanych zmian było wcielenie w tkankę urbanistyczno-architektoniczną miasta idei gloryfikacji Ludwika XV. Więcej na temat projektowanej przebudowy wyspy na Sekwanie: C. Illig, *Le projet monumental de Pierre Patte pour l'île de la cité à Paris (1765)*, w: Claude Nicolas Ledoux et le livre d'architecture en français. Étienne Boullée, l'utopie et la poésie de l'art, textes réunis par D. Rabreau et D. Massounie, Paris 2006, s. 144-154. Na temat działalności architekta patrz również: Y. Rickert, *Une célébration du roi? Pierre Patte et ses Monumens érigés en France à la gloire de Louis XV*, „Les Cahiers de Framespa, Nouveaux champs de l'histoire sociale”, t. 11 (2012), mis en ligne le 12 décembre 2012, consulté le 08 mars 2016, <<http://framespa.revues.org/1842>> [dostęp: 08.03.2016]; DOI: 10.4000/framespa.1842; S. Descat, *Pierre Patte théoricien de l'urbanisme*, w: *L'urbanisme parisien au siècle des Lumières*, red. M. le Moël, Paris 1997, s. 58-65. J. Hillairet błędnie twierdzi, iż projekt gruntownej przebudowy Cité był inspirowany przez Madame de Pompadour: J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 51.

⁵² W rozdziale drugim pt. *Description d'un projet de Place dans l'isle du Palais* czytamy: „Ce quartier, qui est proprement l'ancienne Lutèce, n'a presque point changé depuis que la politesse & les beaux arts ont pris la place de la barbarie gothique”: P. Patte, *Monumens érigés en France à la gloire de Louis XV*, s. 189.

⁵³ Planche XXXIX: Partie du plan général de Paris, Où l'on a tracé les différens Emplacements qui ont été choisis pour placer la Statue équestre du Roi, gravure, 92 x 32 cm: P. Patte, *Monumens érigés en France à la gloire de Louis XV*, rycina między stronami 186 i 187.

⁵⁴ Planche XXXIX: Partie du plan général de Paris, Où l'on a tracé les différens Emplacements qui ont été choisis pour placer la Statue équestre du Roi: P. Patte, *Monumens érigés en France à la gloire de Louis XV*, rycina między stronami 186 i 187. Zamierzano także przenieść cmentarze i szpital Hôtel-Dieu poza miasto: P. Patte, *Monumens érigés en France à la gloire de Louis XV*, s. 189.

roli kościoła parafialnego. Funkcję katedry wraz z jej maryjnym wezwaniem miał przejąć nowy, imponujący swoimi rozmiarami kościół Marii Panny w modnym wówczas stylu klasycystycznym, który miał stanąć na miejscu przewidzianego do rozbioru pałacu królewskiego.

W obu projektach planowano oszczędzić jedynie budynek katedry, mimo zdecydowanej krytyki gotyku jako stylu barbarzyńskiego⁵⁵. Wydaje się, że podobnie jak w trakcie modernizacji dziedzina przykatedralnego przez Boffranda w połowie XVIII wieku, monumentalna sylwetka Notre-Dame wciąż musiała budzić respekt i uznanie, skoro decydowano się na zachowanie tej średniowiecznej budowli. Ponadto jej usytuowanie przy południowym nabrzeżu nie kolidowało z osią symetrii, która miała wytyczyć nowy porządek na wyspie i była najistotniejszym formalnym założeniem planowanego układu.

Desakralizacja wyspy była pośrednim efektem planowanego zniwelowania nieregularnej struktury średniowiecznego miasta, w obrębie którego funkcjonowały również chaotycznie rozsiane kościoły. Potrzebę tak fundamentalnej zmiany zabudowy argumentowano przede wszystkim przesłankami utylitarnymi. Pisano o zbyt wąskich ulicach starego układu miejskiego, które były przyczyną niebezpiecznych wypadków z udziałem pieszych i coraz popularniejszych w XVIII wieku pojazdów konnych⁵⁶. Ten podany *expressis verbis* powód był racjonalny i skupiony na aspektach praktycznych, ale nie jedyny. Wydaje się, że najistotniejsze były względy estetyczne i artystyczne, o których również szeroko pisano⁵⁷. Już sam tytuł publikacji Patte'a wskazuje jej zasadniczy cel, tj. zaprezentowanie nowoczesnego, regularnego i symetrycznego układu urbanistyczno-architektonicznego miasta, którego tkankę planowano obficie „inkrustować” pomnikami króla Ludwika XV.

Należy wyraźnie zaakcentować, że powodem planowanego usunięcia kościołów z wyspy nie była ich sakralna funkcja, lecz nieregularne usytuowanie tych budowli oraz ich nieklasyczny i przestarzały, a czasem również niepozorny wygląd. Świadczy o tym łączenie w omawianej koncepcji szeroko zakrojonej likwidacji budowli religijnych z zamiarem wzniesienia nowego, monumentalnego kościoła Notre-Dame. Ostatecznie planowana przez Patte'a radykalna przemiana struktury miejskiej wyspy, wiążąca się ze znaczną jej desakralizacją, nie została

⁵⁵ „Les deux principaux édifices de cette isle, sçavoir l'église Notre-Dame & le Palais, n'ont point d'issues convenables”: P. Patte, *Monumens érigés en France à la gloire de Louis XV*, s. 189. Patrz też: przyp. 52.

⁵⁶ „...il n'arrive que trop souvent des accidens aux gens de pied par les embarras causés par les voitures depuis l'entrée du Marché-Neuf jusqu'au pont Notre-Dame”: P. Patte, *Monumens érigés en France à la gloire de Louis XV*, s. 189.

⁵⁷ Patrz: przyp. 52 i 55.

urzeczywistniona. Jacques Hillairet podaje informację, jednak bez wskazania jej źródła, że wprowadzenie w życie planów zostało zablokowane przez protesty duchowieństwa⁵⁸.

Do realnego i gruntownego ograniczenia przestrzeni sakralnej na Île de la Cité doszło ponad dwie dekady później w wyniku wydarzeń związanych z rewolucją francuską (1789-99). W latach 1790-1791 zlikwidowano na wyspie Cité niemal wszystkie parafie – poza jedną, przy katedrze Notre-Dame⁵⁹.

Historia kościoła Marii Panny w latach 90. XVIII wieku nie tylko wpisuje się w problematykę desakralizacji wyspy Cité, ale również dobrze charakteryzuje proces zeświecczenia sfery *sacrum*, jaki dokonał się w okresie rewolucji francuskiej. Początkowo katedra stanowiła oprawę dla rewolucyjnych wydarzeń, na przykład 4 maja 1789 roku zainaugurowano w jej wnętrzu Stany Generalne uroczystym *Te Deum*⁶⁰. Następnie w 1790 roku Notre-Dame jako jedyny kościół parafialny na wyspie oddano do użytku zaprzysiężonemu klerowi, który – w przeciwieństwie do księży opornych wobec nowej władzy – mógł tam swobodnie sprawować liturgię⁶¹. Niespełna dwa lata później katedra uległa profanacji, stając się po 10 sierpnia 1792 roku miejscem bałwochwalczego kultu Wolności, łączonego z kultem Rozumu. Wówczas na skrzyżowaniu nawy głównej i transeptu przy wejściu do prezbiterium wzniesiono symboliczną górę, na szczycie której stała świątynia opatrzona napisem „À la Philosophie”. W jej

⁵⁸ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 51.

⁵⁹ Reorganizacja okręgów parafialnych została podjęta dekretem z 20 stycznia 1790 roku *Décret sur la réunion des villes, paroisses et communautés mi-parties, en une seule municipalité*, w którym czytamy: „Art. 1er. Les villes, paroisses et communautés qui ont été jusqu'aujourd'hui mi-partie entre différentes provinces, se réuniront pour ne former qu'une seule et même municipalité, dont l'assemblée se tiendra dans le lieu où est le cocher”: *Collection complète des lois, Décrets, Ordonnances, Règlements avis du Conseil d'État, publiée sur les éditions officielles du Louvre: de l'Imprimerie nationale, par Baudouin; et du Bulletin des lois*, red. J.B. Duvergier, Paris 1834, t. 1, s. 94. Decyzję przypieczętowano konstytucją kleru świeckiego (*Décret sur la constitution civile du clergé et la fixation de son traitement*), w ustawach przyjętych w okresach 12 lipca – 24 sierpnia 1790 roku oraz 13-15 stycznia 1791 roku: *Collection complète des lois*, s. 242; B. Dumouchel, *L'église Saint-Germain-le-Vieux*, s. 41.

⁶⁰ L. Mezzadri, *Rewolucja francuska a Kościół*, tłum. E. Łukaszky, Kraków 2007, s. 6; J. Leflon, *Notre-Dame de Paris pendant la Révolution*, „Revue d'histoire de l'Église de France”, t. 50/147 (1964), s. 110.

⁶¹ Część księży przysięgało na Konstytucję Cywilną dla Kleru (*La loi sur la constitution civile du clergé*), ogłoszoną 12 lipca 1790 roku. Tłumaczenie na język polski tekstu *Ustawy cywilnej o duchowieństwie* w: L. Mezzadri, *Rewolucja francuska a Kościół*, s. 85. Dla rozważań zawartych w niniejszym artykule najistotniejsze założenia, jakie zawarto w owej ustawie, to zarządzenie kasacji zakonów z wyjątkiem tych zajmujących się dobroczynnością lub nauczaniem oraz nowy podział administracyjny likwidujący małe parafie. Więcej na ten temat: X. Marechaux, *L'Eglise constitutionnelle et la constitution civile du clergé: rupture et continuité*, w: *Consortium on Revolutionary Europe, 1750-1850*, Savannah 1996, s. 78-86; J. Leflon, *Notre-Dame de Paris pendant la Révolution*, s. 113-114.

wnętrzu usadowiono na tronie posąg Wolności (il. 4)⁶². Statua ta, wykorzystywana wcześniej jako dekoracja opery, została następnie zastąpiona przez aktorkę ubraną w białą suknię i niebieski płaszcz, z głową nakrytą czerwoną czapką frygijską. W tej bluźnierczej celebracji uczestniczyli śpiewacy operowi i chórzyski oraz tancerze baletowi. W ramach obchodów intronizacji Wolności przedstawiano sztukę François Josepha Gosseca pt. *Offrande à la liberté*, która od 1792 roku znajdowała się również w repertuarze paryskiego teatru⁶³.

Po rezygnacji z funkcji kościelnych konstytucyjnego arcybiskupa Paryża Jeana Baptiste'a Josepha Gobela (1727-1794)⁶⁴ 10 listopada 1793 roku po raz pierwszy celebrowano w Notre-Dame wspólne święto Wolności i Rozumu, którego doroczne obchody ustalono właśnie na ów dzień, według rewolucyjnego kalendarza – 20 brumaire'a (il. 4, 5)⁶⁵. W ramach tych ateistycznych ceremonii organizowano procesję, w trakcie której aktorka przedstawiająca boginię Rozumu triumfalnie przybywała do katedry, niesiona w otwartej lektyce przez czterech mężczyzn, w asyście śpiewaków, tancerzy, muzyków i członków

⁶² Rycina została zamieszczona w paryskim tygodniku „Révolution de Paris, dédiées a la nation au second de la republique une et indivisible dix-septeme trimestre”, n° 215, 23 brumaire an II [13 listopada 1793], między stronami 210 i 211. Nad ryciną widnieje inskrypcja: *Fête de la Raison*. Poniżej: *Le Décadi 20 Brumaire de l'an 2eme de la République française une et indivisible, la Fête de la Raison a été Célébrée dans la Cidevant église de Notre-Dame*, 1793, akwaforta, 12 x 20 cm, Paryż, Bibliothèque nationale de France, *Collection Michel Hennin. Estampes relatives à l'Histoire de France*, t. 133, n° 11687. Anonimowy artykuł pt. *Fête de la Raison*, „Révolution de Paris, dédiées a la nation au second de la republique une et indivisible dix-septeme trimestre”, n° 215, 23 brumaire an II [13 listopada 1793], s. 210-216; J. Leflon, *Notre-Dame de Paris pendant la Révolution*, s. 115.

⁶³ [F.-J. Gossec], *Offrande à la liberté arrangée en pot-pourri pour musique militaire*, Paris [1792]. Święto celebrowano 11 godzin: J. Leflon, *Notre-Dame de Paris pendant la Révolution*, s. 115; L. Daston, *Enlightenment Calculations*, „Critical Inquiry”, t. 21/1 (Autumn, 1994), s. 182.

⁶⁴ J.-B.-J. Gobel był jednym z autorów Konstytucji Cywilnej dla Kleru. Godność arcybiskupa pełnił od 27 marca 1791 roku. Natomiast rezygnacja miała miejsce 7 listopada 1793 roku: J. Leflon, *Notre-Dame de Paris pendant la Révolution*, s. 115.

⁶⁵ Anonimowa rycina *Fête idolâtre célébrée dans la cathedrale Notre-Dame à Paris, où les jacobins firent asseoir une actrice sur l'autel*, November 1793, akwaforta; 31 x 40 cm, Bibliothèque nationale de France, nr 691712934. A. Gazier, *Études sur l'histoire religieuse Révolution française, d'après des documents originaux et inédits, depuis la réunion des États jusqu'au Directoire*, Paris 1887, s. 313; A. Aulard, *Le culte de la raison et le culte de l'Être Suprême (1793-1794): essai historique*, Paris 1892, s. 52-67. Kult bogini Rozumu wyewoluował z kultu bogini Wolności: J. Leflon, *Notre-Dame de Paris pendant la Révolution*, s. 115-116; M. Vovelle, 1793. *La Révolution contre l'Eglise. De la Raison à l'Être Suprême*, Bruxelles 1988, s. 26, 54-56, 272; L. Daston, *Enlightenment Calculations*, „Critical Inquiry”, t. 21/1, Autumn (1994), s. 182; L. Mezzadri, *Rewolucja francuska a Kościół*, s. 136-137.

Konwentu Narodowego⁶⁶. Katedra została oficjalnie ogłoszona „Świątynią Rozumu”⁶⁷.

Mimo że w katedrze praktykowano nowe rewolucyjne kultury, nie uchroniło jej to od poważnych zniszczeń⁶⁸. Jesienią 1792 roku została ogłolona zabytków wykonanych z brązu oraz z precjozów ze srebra i złota⁶⁹, a cenne wyposażenie zakrytych służyło do antyreligijnych maskarad, co zostało przedstawione z prawej strony ryciny ilustrującej święto Wolności i Rozumu (il. 5)⁷⁰. W tym samym roku zburzono sygnaturkę nad skrzyżowaniem transeptu i nawy głównej katedry, usuwając tym samym symbol duchowej władzy religii chrześcijańskiej⁷¹. Rok później (1793) dokonano dekapitacji posągów z Galerii Królów na fasadzie katedry⁷².

Gmach Notre-Dame, noszący wówczas miano Świątyni Rozumu, pod koniec 1793 roku wystawiono na sprzedaż w celu wyburzenia. Ofertę kupna za sumę 450 000 franków złożył Henri de Saint-Simon (1760-1825). Jednak ostatecznie nie doszło do transakcji z powodu trwających w katedrze prac prowadzonych przez rzeźbiarza Daujou nad oczyszczeniem budynku z oznak „fanatyzmu religijnego”⁷³.

Przeciwko postępującej dechrystianizacji wystąpił Maksymilian Robespierre (1758-1794)⁷⁴. Z jego inicjatywy w maju 1794 roku do katedry wprowadzono nowy deistyczny kult Istoty Najwyższej, a Notre-Dame 7 maja 1794 roku

⁶⁶ Opis ceremonii w: A. Aulard, *Le culte de la raison et le culte de l'Être Suprême (1793-1794)*, s. 53-55; J. Leflon, *Notre-Dame de Paris pendant la Révolution*, s. 116.

⁶⁷ 10 listopada 1793 roku (20 brumaire an II) został wydany: Décret portant que l'église métropolitaine de Paris est maintenant le temple de la Raison, 10 brumaire an 2 (10 novembre 1793), w: *Collection complète des lois, décrets, ordonnances, règlements, et avis du Conseil d'État*, red. J.-B. Duvergier, t. 6, Paris 1825, s. 347; J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 108; J. Leflon, *Notre-Dame de Paris pendant la Révolution*, s. 114, 116; L.S. Frey, M.L. Frey, *The French Revolution*, London 2004, s. 44.

⁶⁸ O zniszczeniach, szczególnie galerii królów żydowskich na fasadzie: L.S. Frey, M.L. Frey, *The French Revolution*, s. 43. Na armaty przetapiano głównie przedmioty wykonane z brązu, takie jak świeczniki, kandelabry, pulpity, kraty, a przede wszystkim dzwony. O zniszczeniach dokonanych w katedrze: J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 107.

⁶⁹ J. Leflon, *Notre-Dame de Paris pendant la Révolution*, s. 114.

⁷⁰ Ibidem, s. 116.

⁷¹ Podobnie postąpiono z sygnaturką Sainte-Chapelle w 1793 roku.

⁷² Więcej na ten temat: A. Erlande-Brandenburg, *La statuaire de Notre-Dame de Paris avant les destructions révolutionnaires*, „Bulletin Monumental”, t. 136/3 (1978), s. 213-266.

⁷³ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 108; B. Bodinier, E. Teyssier, F. Antoine, *L'événement le plus important de la Révolution. La vente des biens nationaux (1789-1867) en France et dans les territoires annexés*, Paris 2012, s. 420-421.

⁷⁴ 21 listopada 1793 roku (1re frimaire an II) Robespierre, kierując się głównie celami politycznymi, wygłosił przemówienie przeciw „ateizmowi arystokratycznemu”. Postulował również wprowadzenie

(18 floréal an II) została określona jako świątynia, w której „lud francuski rozpoznał Byt najwyższy i nieśmiertelność duszy”⁷⁵. 8 czerwca 1794 roku (20 prairial an II) celebrowano tam święto Bytu Najwyższego. Choć święto ustanowiono z wieloletnią perspektywą, kult ten trwał zaledwie parę tygodni, do obalenia Robespierrea w wyniku przewrotu thermidoriańskiego w lipcu tegoż roku. Kolejnymi rewolucyjnymi obrządkami praktykowanymi w katedrze Marii Panny od 1796 roku był kult dekad, a także kult teofilantropów traktowany jako narodowy, a nawet państwowy⁷⁶.

W okresie rewolucji katedra uległa nie tylko profanacji, ale również sekularyzacji. W 1794 roku pełniła funkcję składu żywności⁷⁷, a w prezbiterium magazynowano wino⁷⁸. Po wprowadzeniu pod koniec 1794 roku swobody kultu⁷⁹ 21 czerwca 1795 roku budynek oddano do użytku zaprzysiężonemu duchowieństwu. Po otrzymaniu kluczy do znajdującej się w opłakanym stanie Notre-Dame przystąpiono do oczyszczania gmachu⁸⁰. Prace porządkowe

swobody kultu, co stało się faktem 6 grudnia 1793 roku (16 frimaire an II): J. Leflon, *Notre-Dame de Paris pendant la Révolution*, s. 116; M. Vovelle, 1793. *La Révolution contre l'Eglise*, s. 272-273.

⁷⁵ Pierwszy artykuł projektu dekretu Robespierre'a brzmiał: „Le peuple français reconnaît l'existence de l'Être suprême et l'immortalité de l'âme”: A. Aulard, *Le culte de la raison et le culte de l'Être Suprême (1793-1794)*, s. 273; A. Gazier, *Études sur l'histoire religieuse Révolution française, d'après des documents originaux et inédits, depuis la réunion des États jusqu'au Directoire*, s. 314; J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 108; L. Mezzadri, *Rewolucja francuska a Kościół*, s. 137.

⁷⁶ Na temat kultu teofilantropów i kultu dekad w Notre-Dame zob.: A. Gazier, *Études sur l'histoire religieuse Révolution française, d'après des documents originaux et inédits, depuis la réunion des États jusqu'au Directoire*, s. 332-333; A. Mathiez, *La Théophilanthropie et le culte décadaire, 1796-1801. Essai sur l'histoire religieuse de la Révolution*, Paris 1904, s. 177-179, 223, 230, 407-409; J. Leflon, *Notre-Dame de Paris pendant la Révolution*, s. 118; J.-P. Chantin, *Les adeptes de la théophilanthropie. Pour une autre lecture d'Albert Mathiez, „Révolution et minorités religieuses”*, t. 14 (2003), s. 63-73; L. Mezzadri, *Rewolucja francuska a Kościół*, s. 175-176.

⁷⁷ B. Bodinier, E. Teyssier, F. Antoine, *L'événement le plus important de la Révolution*, s. 421.

⁷⁸ Magazynowano tam nawet 1500 baryłek wina przeznaczonego do szpitali wojskowych, szczególnie w czasie wojny z Pierwszą Koalicją Antyfrancuską: J. Leflon, *Notre-Dame de Paris pendant la Révolution*, s. 116-117; J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 108. Natomiast krypta Notre-Dame od 1863 roku służyła jako skład węgla: J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 106.

⁷⁹ 21 listopada 1794 roku (1re nivôse an II) ogłoszono wolność dla praktyk religijnych, a ich zakłócanie zakazano osobnym dekretem z 21 lutego 1795 roku (3 ventôse an III): J. Leflon, *Notre-Dame de Paris pendant la Révolution*, s. 117.

⁸⁰ 11 sierpnia 1795 roku (24 thermidor an III) biskup Henri Grégoire de Loir-et-Cher przybył z członkami „Société Catholique de Notre-Dame”, domagając się kluczy do katedry: J. Leflon, *Notre-Dame de Paris pendant la Révolution*, s. 117; A. Gazier, *Études sur l'histoire religieuse Révolution française, d'après des documents originaux et inédits, depuis la réunion des États jusqu'au Directoire*, s. 316.

zakończono 15 sierpnia 1796 roku. Od tego momentu księża wierni konstytucji mogli odprawiać w katedrze nabożeństwa⁸¹.

W latach 1797 i 1801 katedra była miejscem obrad dwóch soborów⁸². Co ciekawe, pomiędzy tymi wydarzeniami, w 1800 roku, pojawiła się jeszcze jedna koncepcja desakralizacji katedry: zaproponowano przeniesienie tam Muzeum Zabytków Francuskich (*Musée des monuments français*), które od 1790 roku znajdowało się w klasztorze Augustianów (*Petits-Augustins*)⁸³. Idea ta nie została nigdy zrealizowana. W latach 1800-1801 ostatecznie zakazano krzewienia w Notre-Dame kultu dekad i teofilantropów⁸⁴. Po podpisaniu konkordatu ze Stolicą Apostolską 15 lipca 1801 roku katedra w stanie dużego zniszczenia została oddana do dawnego kultu⁸⁵. Liturgię katolicką w jej murach przywrócono dopiero 18 kwietnia 1802 roku⁸⁶.

Inaczej przebiegała desakralizacja pozostałych kościołów na Cité, tych, których parafie skasowano w czasie rewolucji. Pierwszym krokiem było stopniowe zamykanie kościołów. Dwa z nich – kościół św. Bartłomieja (ze względu na trwający tam wówczas remont) i kaplica św. Aniana⁸⁷ – były nieczynne już w momencie wybuchu rewolucji. Pozostałe świątynie zamknięto w kolejnych latach: 1789 – kościół Saint-Pierre-aux-Bœufs⁸⁸; 1790 – kościoły św. Marii Magdaleny, św. Germana, Saint-Pierre-aux-Arcis, św. Mariny, św. Łukasza⁸⁹ oraz klasztor św. Marciała; 1791 – kościoły św. Landericusa i Saint-Denis-du-Pas⁹⁰.

⁸¹ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 108-109.

⁸² J. Leflon, *Notre-Dame de Paris pendant la Révolution*, s. 121.

⁸³ B. Bodinier, E. Teyssier, F. Antoine, *L'événement le plus important de la Révolution*, s. 421.

⁸⁴ 26 lipca 1800 roku Napoleon Bonaparte zniósł kult dekad, a 4 października 1801 roku – kult teofilantropów, dotąd wciąż krzewiony w Notre-Dame: L. Mezzadri, *Rewolucja francuska a Kościół*, s. 175-176.

⁸⁵ J. Leflon, *Notre-Dame de Paris pendant la Révolution*, s. 109; B. Bodinier, E. Teyssier, F. Antoine, *L'événement le plus important de la Révolution*, s. 421; L. Mezzadri, *Rewolucja francuska a Kościół*, s. 192.

⁸⁶ Kompleksowe prace restauracyjne w katedrze, prowadzone przez Eugènea Viollet-le-Duca, Jeana Baptiste'a Antoinę Lassusa i Paula Abadie, rozpoczęły się w 1844 roku: J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 109-110.

⁸⁷ Zsekularyzowana 29 listopada 1790 roku: L. Grant, F. Heber-Suffrin, D. Johnson, *La chapelle Saint-Aignan à Paris*, s. 283.

⁸⁸ B. Dumouchel, *L'église Saint-Pierre-aux-Bœufs*, s. 30-37.

⁸⁹ B. Dumouchel, *L'église Saint-Symphorien-en-la-Cité*, s. 76.

⁹⁰ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 128.

Następnym posunięciem rewolucjonistów na drodze likwidacji kościołów była ich sprzedaż jako „dóbr narodowych”⁹¹. Świątynie zbywano na podstawie prawa przyjętego w dniach 6-15 maja 1791 roku⁹². Spośród kościołów na wyspie jako pierwsze na licytację w 1791 roku zostały wystawione obiekty już wcześniej nieczynne, tj. kościół św. Bartłomieja⁹³ i kaplica św. Aniana⁹⁴, a także kościół św. Landericusa⁹⁵. W kolejnych latach pod młotek trafiły: 1793 – kościół św. Marii Magdaleny; 1795 – kościół św. Łukasza⁹⁶; 1796 – kościoły św. Germana⁹⁷ i Saint-Pierre-aux-Bœufs; 1798 – część klasztorów św. Marciała i Saint-Denis-de-la-Chartre. Natomiast kilka dekad później, w 1863 roku, sprzedano jeszcze kościół św. Eligiusza⁹⁸. Jak podkreśla Luigi Mezzadri, wszystkie świątynie zbywano i burzono nie z pobudek ekonomicznych, lecz ideowych⁹⁹.

Po sprzedaży kościołów następowała ich sekularyzacja. Dawne miejsca kultu na Cité pełniły w tym okresie różnorodne świeckie funkcje. Mieściły się w nich między innymi warsztaty pracy rzemieślniczej, magazyny i składy, szpitale, miejsca spotkań, teatry oraz sale balowe. Najczęściej przeznaczano je na warsztaty, na przykład farbiarze ulokowali się w kościele św. Landericusa, mennica działała w kościele św. Eligiusza (*nota bene* patrona złotników), bednarze od 1816 roku pracowali w Saint-Pierre-aux-Bœufs, garncarze po 1795 roku – w kościele św. Łukasza¹⁰⁰, a tapicerowie – w kościele św. Germana¹⁰¹. W kościele św. Marii początkowo mieścił się warsztat stolarski, a później rafineria cukru¹⁰². Z kolei

⁹¹ Dobra Kościoła zostały znacjonalizowane 2 listopada 1789 roku: J. Leflon, *Notre-Dame de Paris pendant la Révolution*, s. 111.

⁹² B. Dumouchel, *L'église Saint-Germain-le-Vieux*, s. 41.

⁹³ Budynki nieukończone zostały sprzedane jako dobra narodowe 12 listopada 1791 roku: J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 141.

⁹⁴ Kaplica została sprzedana 28 września 1791 roku i podzielona między dwóch właścicieli. Jednym z nich był niejaki pan Varin, przedsiębiorca budowlany: Anonim, *La chapelle de Saint-Aignan*, s. 24; L. Grant, F. Heber-Suffrin, D. Johnson, *La chapelle Saint-Aignan à Paris*, s. 283.

⁹⁵ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 150.

⁹⁶ Sprzedany 26 października 1795 roku krawcowi: B. Dumouchel, *L'église Saint-Symphorien-en-la-Cité*, s. 76.

⁹⁷ Kościół został sprzedany 29 sierpnia 1796 roku obywatelowi o nazwisku Dailly: B. Dumouchel, *L'église Saint-Germain-le-Vieux*, s. 42.

⁹⁸ E. Renaudin, *Paris-exposition ou guide à Paris en 1867. Histoire, monuments, musées, théâtres, curiosités vie pratique*, Paris 1867, s. 20.

⁹⁹ L. Mezzadri, *Rewolucja francuska a Kościół*, s. 177.

¹⁰⁰ B. Dumouchel, *L'église Saint-Symphorien-en-la-Cité*, s. 76.

¹⁰¹ Świątynia została wynajęta tapicerowi umową najmu z 27 listopada 1792 roku: B. Dumouchel, *L'église Saint-Germain-le-Vieux*, s. 42.

¹⁰² J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 130.

dolne części kościoła św. Bartłomieja, częściowo zburzonego po sprzedaży w 1791 roku (il. 6), służyły jako piwnice i szklarnie dla ogrodników i szkółkarzy z targu kwiatowego. Natomiast w kaplicy św. Aniana urządzono stajnię (il. 7)¹⁰³.

Dawne budowle sakralne wykorzystywano również jako magazyny i składy. Dwa z nich miały strategiczne znaczenie dla rewolucjonistów: magazyn dzwonów przeznaczonych na przetopienie, mieszczący się w Saint-Pierre-aux-Arcis, oraz ulokowane w kościele św. Eligiusza magazyn generalny kancelarii rachunkowej Francji (działający w tym miejscu aż do 1863 roku) i magazyn ruchomości państwa (do 1852 roku)¹⁰⁴. Natomiast w Sainte-Chapelle od 1790 roku pomieszczono archiwa sądowe¹⁰⁵. Kolejnymi przykładami są magazyn farb urządzony w kościele św. Mariny, magazyn drewna w kaplicy św. Aniana¹⁰⁶ oraz skład wyrobów garncarskich w kościele św. Łukasza¹⁰⁷. Ponadto w kaplicy św. Agnieszki w obrębie Hôtel-Dieu urządzono magazyn starej bielizny przeznaczonej do produkcji papieru (od 1792 roku)¹⁰⁸.

Dawne kościoły pełniły również funkcje społeczno-opiekuńcze, na przykład w kościele św. Łukasza do 1795 roku był szpital (salpêtrière)¹⁰⁹, a Saint-Denis-du-Pas w czasie rewolucji służył jako przybudówka Hôtel-Dieu¹¹⁰. Niektóre zdesakralizowane obiekty stawały się miejscem spotkań różnych gremiów, na przykład w Saint-Pierre-aux-Arcis zbierała się sekcja rewolucyjna zwana właśnie Arcis, a część kościoła św. Bartłomieja przekształcono na łożo wolnomularskie¹¹¹, zaś Sainte-Chapelle od 1790 roku służyła jako klub¹¹². Świątynie były wykorzystywane również na cele rozrywkowe, na przykład kościół św. Bartłomieja w czasach Dyrektoriatu został przekształcony w tak zwany Teatr Pałacowy (Théâtre

¹⁰³ Sytuację tę ilustruje rycina wg rysunku Emile'a Théodore'a Thérond (ur. 1821) z inskrypcją: „L'ancienne chapelle de Saint-Aignan, à Paris, récemment démolie. Dessin de Thérond”: Anonim, *La chapelle de Saint-Aignan*, s. 24.

¹⁰⁴ *Remarques historiques et critiques sur les Abbayes, Collégiales, Paroisses et Chapelles supprimées dans la ville et fauxbourgs de Paris, d'après le décret de l'Assemblée Constituante du 11 Février 1791*, Paris 1792, s. 52-53; J.-M. Leniaud, F. Perrot, *La Sainte Chapelle*, passim; O.V. Lefranc, *Racines orientales du système monarchique des Capétiens*, s. 10-15.

¹⁰⁵ A. Ayers, *The Architecture of Paris. An Architectural Guide*, London 2004, s. 24.

¹⁰⁶ Po likwidacji składu drewna w kaplicy trzymano konie, o czym wspomniano powyżej: Anonim, *La chapelle de Saint-Aignan*, s. 24.

¹⁰⁷ B. Dumouchel, *L'église Saint-Symphorien-en-la-Cité*, s. 76.

¹⁰⁸ M. Fosseyeux, *L'Hôtel-Dieu au XVIIe et XVIIIe siècle*, s. 246.

¹⁰⁹ B. Dumouchel, *L'église Saint-Symphorien-en-la-Cité*, s. 76.

¹¹⁰ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 128.

¹¹¹ Ibidem, s. 142; J. de Gaulle, *Nouvelle histoire de Paris et de ses environs*, Paris 1839, s. 365.

¹¹² A. Ayers, *The Architecture of Paris*, s. 24.

du Palais), a następnie w Teatr Rozmaitości (Théâtre de la Cité-Variétés)¹¹³. W 1802 roku instytucję przemianowano na Teatr Mozarta, a w 1806 roku przekształcono w publiczną salę balową zwaną najpierw Veillées, a następnie Le Prado. Z kolei krypta pozostała po wyburzeniu w 1837 roku kościoła Saint-Pierre-aux-Bœufs była używana przez Théâtre d'Arcole do 1853 roku¹¹⁴.

Ostateczne rozprawienie się z większością materialnej struktury kościelnej na wyspie nastąpiło w ciągu XIX stulecia w drodze stopniowego jej wyburzania. Do połowy XIX wieku usunięto z tkanki miasta następujące kościoły: 1794 – św. Marii Magdaleny¹¹⁵, 1802 – św. Germana¹¹⁶, 1802-1803 – kaplica św. Agnieszki przy Petit-Pont¹¹⁷, 1808 – Saint-Denis-de-la-Chartre¹¹⁸, 1813-1814 – Saint-Denis-du-Pas¹¹⁹, 1829 – św. Landericusa¹²⁰, 1837 – Saint-Pierre-aux-Bœufs¹²¹. Ostatnim akordem dzieła zniszczenia sfery *sacrum* na wyspie były wyburzenia związane z wielką akcją przebudowy Paryża podjętą przez Georgesa Eugène'a Haussmanna w latach 1853-1870¹²². Wówczas zniszczeniu uległy następujące świątynie: św. Bartłomieja¹²³, św. Eligiusza z klasztorem św. Marciała¹²⁴, św. Mariny¹²⁵ wraz z przytułkiem dla dzieci porzuconych i dawny Hôtel-Dieu.

W świetle omówionych wydarzeń godne uwagi stają się próby zachowania choć wybranych elementów pochodzących ze zburzonych obiektów sakralnych.

¹¹³ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 141-142; L.H. Lecomte, *Histoire des théâtres de Paris. Le Théâtre de la cité, 1792-1807*, Paris 1910, passim.

¹¹⁴ E. Renaudin, *Paris-exposition ou guide à Paris en 1867*, s. 20; B. Dumouchel, *L'église Sainte-Marine*, s. 34.

¹¹⁵ Kościół został wyburzony rok po sprzedaży: B. Dumouchel, *L'église Sainte-Marie-Madeleine ou La Madeleine-en-la-Cité*, „Bulletin de la Société de l'histoire de Paris et de l'Île-de-France”, 1988 (1989), s. 21-45.

¹¹⁶ B. Dumouchel, *L'église Saint-Germain-le-Vieux*, s. 42.

¹¹⁷ M. Fosseyeux, *L'Hôtel-Dieu au XVIIe et XVIIIe siècle*, s. 246.

¹¹⁸ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 150.

¹¹⁹ Zburzony w latach 1813-1814: J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 128; B. Dumouchel, *L'église Saint-Denis-du-Pas*, s. 110-115.

¹²⁰ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 150.

¹²¹ Wyburzenie w 1837 roku było związane z przebieciem rue d'Arcole: B. Dumouchel, *L'église Saint-Pierre-aux-Bœufs*, s. 31-35; E. Renaudin, *Paris-exposition ou guide à Paris en 1867*, s. 20.

¹²² J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 67; T. Hall, *Planning Europe's Capital Cities. Aspects of Nineteenth-Century Urban Development*, London 1997, s. 63-64; Y. Combeau, *Histoire de Paris*, Paris 2016, s. 51-79.

¹²³ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 142, 150.

¹²⁴ Ibidem, s. 135.

¹²⁵ Wyburzony w latach 1865-1866: E. Renaudin, *Paris-exposition ou guide à Paris en 1867*, s. 20.

Przykładem tego jest przeniesienie kamień po kamieniu XIII-wiecznego portalu z wyburzonego kościoła Saint-Pierre-aux-Bœufs do kościoła Saint-Sévein w Dzielnicy Łacińskiej¹²⁶. Ta zdumiewająca akcja miała miejsce w 1837 roku i była nie tyle wyrazem czci dla *sacrum*, ile przejawem rodzącej się wówczas we Francji estymy dla gotyku. Podobnego zabiegu dokonano w 1863 roku. Wówczas to fasada kościoła św. Eligiusza z 1705 roku, dzieło Jeana-Sylvaina Cartauda, została ponownie wzniesiona jako fasada kościoła Notre-Dame-des-Blancs-Manteaux w dzielnicy Le Marais¹²⁷.

Podsumowanie

Reasumując niniejsze rozważania, należy stwierdzić, że z dwudziestu dwóch kościołów istniejących niegdyś na Île de la Cité do naszych czasów dotrwały *in situ* jedynie: katedra Notre-Dame i Sainte-Chapelle, fragmentarycznie także romańska kaplica św. Aniana (jedno przeszło z kapitelami oraz portalem wejściowym)¹²⁸, która obecnie znów pełni funkcje sakralne, służąc seminarzystom diecezji Paryża. Ponadto zachowały się pojedyncze fragmenty, tj. portal z kościoła Saint-Pierre-aux-Bœufs i fasada z kościoła św. Eligiusza, jednak przeniesiono je poza wyspę. Warto przypomnieć, że pieczołowite relokowanie uznanych za cenne elementów budowli religijnych w XIX wieku wynikało przede wszystkim z rozwijającej się świadomości wartości historycznej i artystycznej tych elementów, nie zaś ich funkcji kultowej.

W świetle przytoczonych danych należy stwierdzić, że proces desakralizacji był długotrwały i przebiegał wieloetapowo, a jego pierwsze symptomy wystąpiły już na początku XVIII wieku. Rewolucja francuska, choć odegrała najpoważniejszą rolę, nie była jedynym czynnikiem sprawczym. W XVIII wieku decyzje o rozbiórce kościołów podejmował arcybiskup Paryża lub kapituła katedry, a duszpasterskie zadania wyburzonych kościołów mogły przejąć sąsiednie świątynie. Fakt ten implikuje dostateczne nasycenie tkanki miejskiej budowlami sakralnymi.

Wyburzanie kościołów przed rewolucją na ogół wynikało z nowożytnych założeń estetycznych, zawartych między innymi w książce Pierre'a Patte'a, oraz

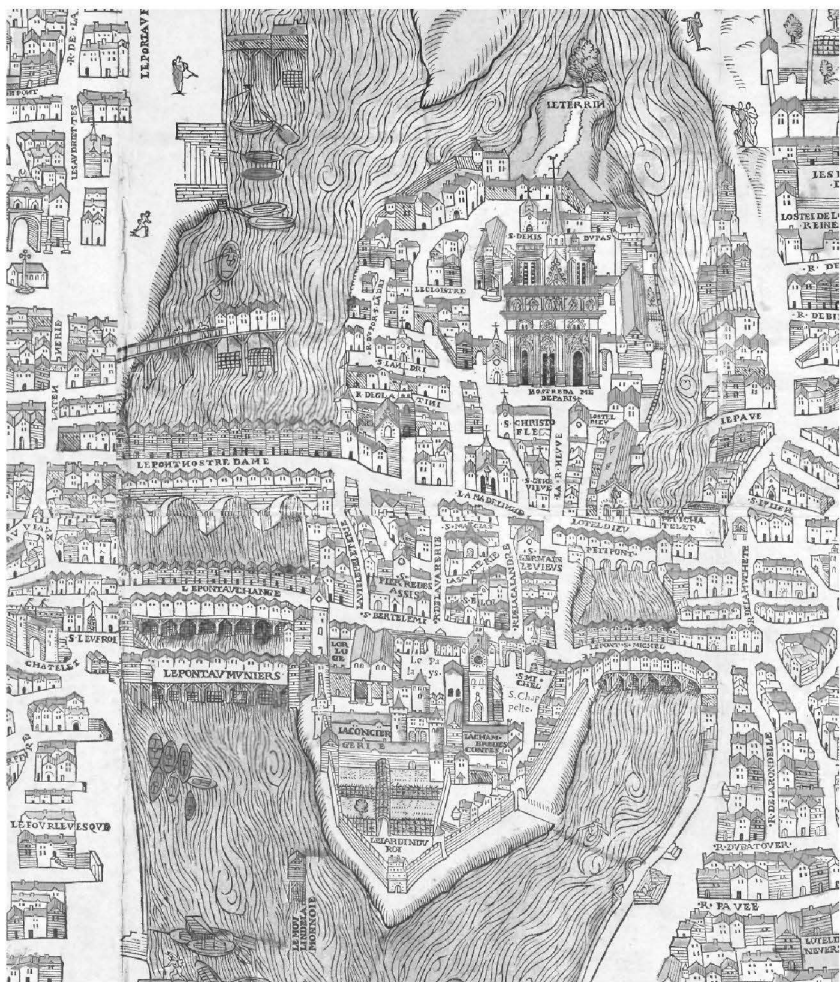
¹²⁶ B. Dumouchel, *L'église Saint-Pierre-aux-Bœufs*, s. 33-37.

¹²⁷ J. Hillairet, *L'Île de la Cité*, s. 135.

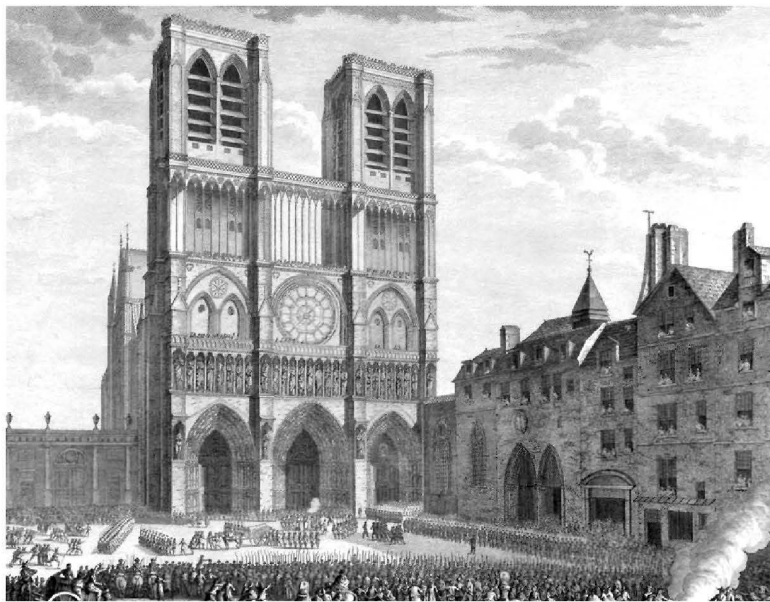
¹²⁸ O zachowanych elementach architektonicznych i dekoracji: M. Fleury, *Découverte de reliefs sculptés de l'ancienne église Saint-Aignan en la Cité (4e)*, „Commission du Vieux Paris”, t. 2 (1980), s. 4-6; L. Grant, F. Heber-Suffrin, D. Johnson, *La chapelle Saint-Aignan à Paris*, s. 287-299.

pragnienia zmodernizowania urbanistyki wyspy (dotyczy to kościołów Sainte-Geneviève-la-Petite, Saint-Christophe, Saint-Jean-le-Rond, Saint-Michel-du-Palais). Obok względów regulacyjnych i estetycznych w przypadku dwóch rozebranych kościołów (Sainte-Geneviève-la-Petite, Saint-Christophe) nad funkcją sakralną przeważały cele społeczne i dobroczynne. Rzadziej desakralizacja następowała na skutek złego stanu technicznego budynku i braku funduszy na prace restauracyjne. Tak było w przypadku kościołów św. Marciała i św. Symforiusza konsekrowanego ponownie jako św. Łukasza. Przykład tego ostatniego jest niezwykle interesujący, ponieważ pozwala nam zrozumieć ówczesne podejście do architektonicznej oprawy *sacrum*, określającej warunki zewnętrzne dla sfery świętości. Należy podkreślić, że w owych czasach sprawowanie liturgii w niegodnych warunkach było traktowane jako profanacja kultu, a zamknięcie kościoła stawiało się środkiem mającym jej zapobiegać. Z drugiej strony wyłączenie budynku z funkcji sakralnej na sześć lat było jego faktyczną desakralizacją. W przypadku kościoła św. Symforiusza ta sekularyzacja została przewyżczona dzięki odkupieniu budynku, wyremontowaniu go i ponownej konsekracji. Od czasów rewolucji francuskiej możemy wyróżnić niespotykane dotąd ideologiczne powody sekularyzacji miasta. Przekonania rewolucjonistów, ich zwrot ku ideom Rozumu czy Wolności, skutkowały zamykaniem, a następnie sprzedawaniem świątyń i przeznaczaniem ich na cele świeckie. Należy pamiętać, że w tym procesie ważną rolę odgrywały również względy pragmatyczne i finansowe objawiające się na przykład w wykorzystaniu kościelnych budynków na warsztaty i magazyny lub pozyskiwaniu materiału budowlanego podczas rozbiórki dawnych gmachów.

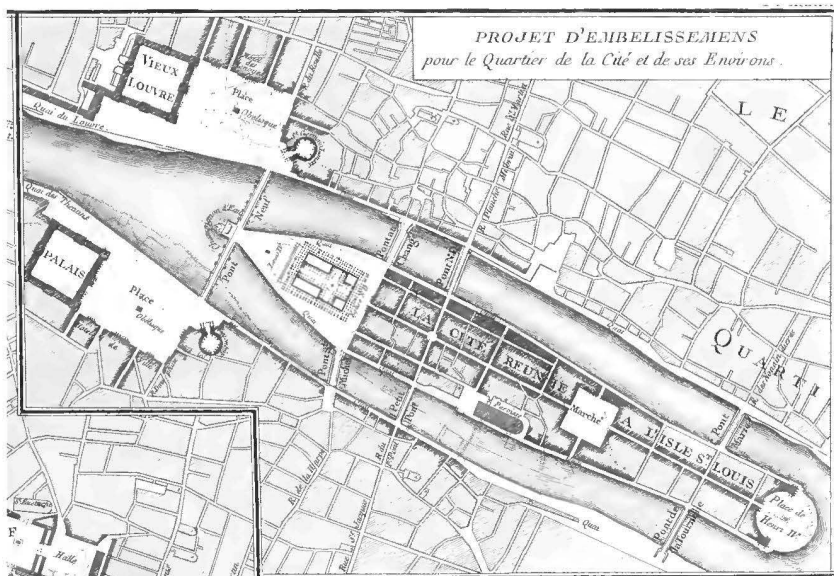
Jak wynika z analizy dziejów kościołów na wyspie, szczególnie losów katedry Notre-Dame, dechrystianizacja, choć krótkotrwała, była zjawiskiem niezwykle doniosłym i brzemiennym w skutki. Rewolucja francuska zainspirowała gwałtowne przemiany w topografii Cité, a ich efektem było znaczne ograniczenie bogatej w liczne kościoły przestrzeni sakralnej wyspy. Proces ten rozciągnął się na wiek XIX, a jego efekty obserwujemy we współczesnym kształcie układu urbanistycznego tej części Paryża.

II. 1. Mapa Paryża z ok. 1550 roku, wykonany przez Oliviera Truscheta i Germaina Hoyau, fragment z Île de la Cité. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit, LL.06979gk: 130/od/1550.

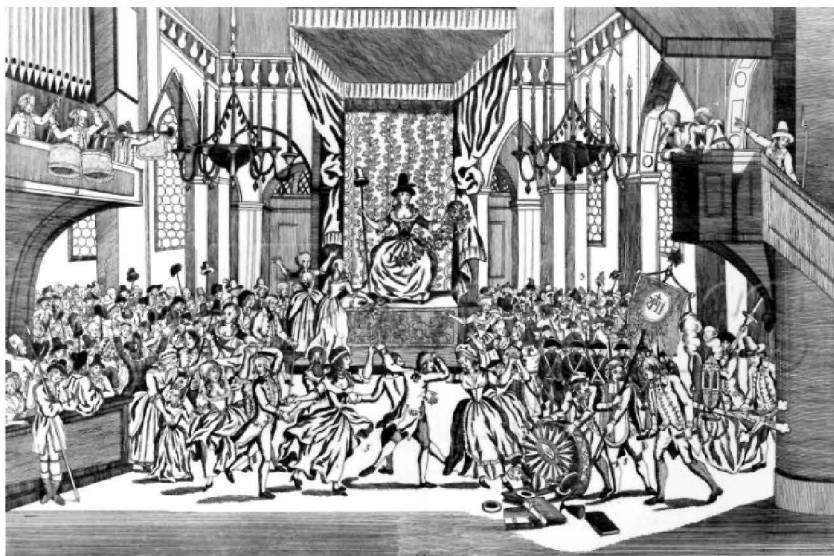
Il. 2. *Thomas de Mahy, markiz de Favras publicznie wyznający winę przed fasadą katedry Notre-Dame w Paryżu 19 lutego 1790 roku*, rycina wg Jean-Louis Prieur le Jeune (1759-1795) wykonana przez Jean Duplessi-Bertaux i Pierre-Gabriel Berthault, 1802, Paryż, Bibliothèque nationale de France, Estampes et photographie, RESERVE QB-370 (20)-FT 4

Il. 3. Plan przebudowy Paryża zamieszczony w publikacji Pierre'a Patte'a z 1765 roku: P. Patte, *Monumens*, między stronami 186 i 187; fragment z Île de la Cité.

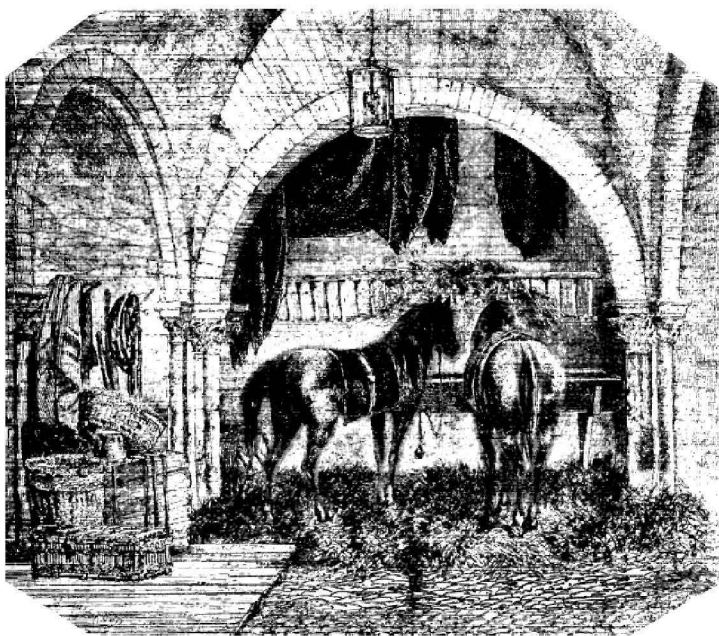
Il. 4. Rycina przedstawiająca kult bogini Wolności i Rozumu w katedrze Notre-Dame, „Révolution de Paris, dédiées a la nation au second de la republique une et indivisible dix-septeme trimestre”, n° 215, 23 brumaire an II [13 listopada 1793], między stronami 210 i 211; 1793, akwaforta, 12 x 20 cm, Paryż, Bibliothèque nationale de France, *Collection Michel Henmin. Estampes relatives à l'Histoire de France*, t. 133, n° 11687.

Il. 5. Rycina przedstawiająca kult bogini Wolności i Rozumu w katedrze Notre-Dame, listopad 1793 roku, akwaforta; 31 x 40 cm, Paryż, Bibliothèque nationale de France, nr 691712934.

Il. 6. Pierre-Antoine Demachy (1723-1807), *Burzenie kościoła św. Bartłomieja w 1791 roku*, ol. pł., Paryż, Musée Carnavalet, inv. P. 2367.

Il. 7. Stajnia w kaplicy św. Aniana, rycina wg rysunku Emile'a Théodore'a Théronda (ur. 1821) zamieszczona w: „Le Magasin pittoresque”, t. 35, (1867), s. 24.

S u m m a r y

FROM THE SACRED TO THE PROFANE. THE DESACRALIZATION OF THE
ÎLE DE LA CITÉ IN PARIS IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES

The Île de la Cité is a small island on the Seine, which has served from time immemorial as a center of secular and spiritual authority. The aim of this study will be to outline the process of desacralization of the city island as this pertains to the historical periods both prior to and following on from the French Revolution. Of the 22 churches that once existed on the Île de la Cité, only the Cathedral of Notre-Dame and Sainte-Chapelle and some fragments of the Romanesque Saint-Aignan Chapel have survived *in situ* until today.

Given the facts at our disposal, it must be acknowledged that the process of desacralization was an extended one, that unfolded in several stages, and that the first signs of it were already in evidence at the beginning of the 18th century. The French Revolution, though it undoubtedly played the most substantial role, was not the sole cause. The demolition of churches prior to the revolution generally resulted from the embracing of modern aesthetic principles, but also reflected social and charitable purposes – as well as, sometimes, though less frequently, being necessitated by the poor technical condition of existing buildings. From the times of the French Revolution on, we can distinguish various previously unencountered ideological motivations responsible for the secularization of the city. Dechristianization resulted in the closure and subsequent selling off of the temples, and their being earmarked for secular use. It should be noted that pragmatic and financial considerations also played an important role in this process.

As the analysis of the history of the churches on the island reveals, the particular fate suffered by the Cathedral of Notre-Dame – its desecration – though a relatively short-lived phenomenon, was nevertheless of momentous significance and fraught with consequences. The French Revolution inspired dramatic changes in the topography of the Cité, but the result was a significant reduction in the plenitude of churches located within the sacred space of the island. This process lasted right up until the 19th century, and its effects are still observable in the contemporary geography of the urban layout of this part of Paris.